

De la pandèmia a la comunitat: efectes sobre l'escola

Quim Brugué
 Universitat de Girona

Resum

De la pandèmia a la comunitat: efectes sobre l'escola

En un context de pandèmia, l'article es planteja fins a quin punt la situació creada per la COVID-19 ha afavorit o no el reforçament de la comunitat. Davant aquest interrogant es reflexiona al voltant de dues hipòtesis, una optimista i una altra pessimista. La primera interpreta la crisi actual com una oportunitat de fer-nos més forts com a comunitat, mentre la segona identifica els perills que la por comporti temptacions populistes. La discussió d'aquests escenaris es projecta, doncs, en primer lloc, en un debat sobre el futur de la democràcia. També, en segon lloc, usem el funcionament de les escoles per il·lustrar l'impacte de la pandèmia sobre el sistema educatiu. Observem les limitacions que van mostrar durant la primera onada de la COVID-19 i suggerim la necessitat d'unes escoles que es centrin en les persones i la comunitat com la millor recepta per adaptar-se a contextos d'alta complexitat.

Paraules clau: Pandèmia, comunitat, democràcia, escola

Abstract

From the pandemic to the community: effects on the school

In the context of a pandemic, the article poses the question whether or not the situation created by COVID-19 has favored the reinforcement of a community feeling. In light of this question, the article presents and discusses two hypotheses, an optimist one and a pessimist one. The first interprets the current crisis as an opportunity for enforcing the community, while the second identifies the dangers of the so-called populist temptation. Therefore, the discussion of these two scenarios is projected, in the first place, in a debate on the future of democracy. Secondly, we use the functioning of schools to illustrate the impact of the pandemic on the education system. We look at the limitations they showed during the first wave of COVID-19 and suggest the need for schools that focus on people and the community as the best way to adapt to highly complex contexts.

Keywords: Pandemics, community, democracy, school

Introducció: canvis i continuïtats

Davant situacions de crisi tant intenses com la pandèmia que estem vivim, és freqüent afirmar - probablement amb un excés de rotunditat- que res serà ja com abans. Aquestes crisis profundes provocarien que ens replantegéssim les inèrcies quotidianes i, d'aquesta manera, tindrien un efecte transformador sobre la nostra forma de viure i conviure. Quan durant els primers mesos de confinament domiciliari sortíem als balcons per aplaudir als sanitaris, semblava que la nostra vinculació amb el sector públic i els seus treballadors s'estava transformant. Ja no eren funcionaris paràsits sinó imprescindibles servidors públics, gairebé herois. Quan fèiem la compra

per un veí amb problemes de mobilitat, semblava que la col·laboració i la solidaritat superaven per fi l'individualisme i l'egoisme que impregna la nostra societat. Ja no eren estranys a qui ni miràvem sinó veïns i veïnes de qui ens sentíem responsables. I quan patíem amb la malaltia i la mort de familiars i amics, semblava que els nostres valors i la nostra manera d'afrontar la vida ja mai serien com abans. Deixaríem de banda les banals i superficials preocupacions per donar importància a allò que realment en té.

És freqüent invocar aquella coneguda màxima segons la qual les crisis són oportunitats. *En sortirem més forts*, pronostiquem. *En sortirem millors*, afirmem. La sensació de punt d'inflexió impregna els moments de crisi, també quan pensem en la nostra forma d'organitzar-nos i de governar-nos com a societat:

“Quan els desastres adquireixen una dimensió catastròfica, no només els governs sinó el conjunt del sistema afronta una crisi de legitimitat”. (Achen&Bartels, 2016: 117)

Tanmateix, aquestes transformacions que ens *enforteixen* acostumen a ser menys radicals del que esperàvem. Un cop recuperada la normalitat, la realitat sembla anar ressituant les coses al lloc on eren. Després de la crisi econòmica de 2007, per exemple, semblava que ens hauríem adonat del perill de l'efervescència financera i de la trampa que suposen les bombolles immobiliàries, però vam tornar a caure en els mateixos paranys. Hi ha qui es refereix al model econòmic capitalista actual com una droga que genera una addicció destructiva. De manera més racional, Schäfer & Streeck (2013) analitzen la manca de credibilitat dels projectes que prometen superar els colls d'ampolla de l'actual model socioeconòmic.

És aviat per preveure quins seran els efectes de la COVID-19, però sí hem pogut observar com aquell esperit solidari inicial s'ha anat transformant en reclamacions indignades per part de diversos sectors socials i econòmics i en dificultats a l'hora de controlar el comportament individualista de parts significatives de la població. També en baralles polítiques on el patiment s'instrumentalitza i es posa al servei dels interessos de part. De fet, semblaria -usant la metàfora de Diamond (2006)- que la nostra societat és com una gran roca que ja ha començat el descens per la pendent i, un cop iniciada la baixada, resulta ja impossible aturar-la. El pes i la inèrcia resulten imparables. Per aquest reputat acadèmic, les societats travessen una mena de punt crític i, un cop creuada la línia, ja no tenen marxa enrere. Analitzant el cas de l'illa de Pasqua, observa el procés que la va conduir a la seva extinció i conclou que va arribar un moment on aquella comunitat era incapaç de deixar de fer allò que la portava al col·lapse. Sabien que el seu problema era la desforestació, però eren incapaços de deixar de talar arbres que servien per fer ofrenes a uns Déus als que invocaven per aturar la desforestació. La roca baixava imparabile pel pendent.

Per als més pessimistes, doncs, la nostra societat hauria travessat aquest punt crític. Ja sabem que el nostre comportament col·lectiu provoca les pandèmies, les crisis econòmiques i l'emergència climàtica que estan acostant-nos al col·lapse; però, tot i saber-ho, som incapaços d'aturar o de modificar els comportaments que expliquen aquesta dinàmica destructiva. Aquesta

perspectiva, en tot cas, contrasta amb la d'aquells més optimistes que, com apuntàvem anteriorment, invoquen el caràcter depurador i transformador de les crisis. No estariem en una carrera cap a l'extinció, com l'illa de Pasqua, sinó propiciant un moment de reflexió i conscienciació col·lectiva que ens permetria modificar el rumb de les nostres societats.

És en aquest debat entre optimistes i pessimistes on volem situar aquest text. Un document on ens preguntem pels efectes de la pandèmia de la COVID-19 sobre les nostres comunitats. És a dir, es tracta d'una crisi que ens canviarà i permetrà abordar els reptes de futur d'una forma diferent -i eventualment millor- que fins ara? O, al contrari, aquesta crisi només serveix per acostar-nos i empènyer-nos cap el precipici? Finalment, en el marc d'aquest interrogant farem també una reflexió més específica sobre els impactes que tot plegat pot tenir sobre el nostre model educatiu.

Per fi el retorn de la comunitat?

Definim, doncs, l'objecte d'aquest article en reflexionar sobre l'impacte de la COVID-19 en les nostres societats en termes de si reforçarà les dinàmiques individualistes de les darreres dècades o si, al contrari, facilitarà un viratge cap a lògiques comunitàries. Podríem abordar aquest debat des de diferents perspectives, però ara ho farem des de la ciència política o, més concretament, des de la reflexió sobre quin tipus de ciutadania i de democràcia pot aparèixer en un futur proper. Una especulació sobre possibles escenaris de futur on presentaré tant la versió més optimista com la més pessimista.

El març de 2020, gairebé sense adonar-nos, vam trobar-nos confinats domiciliàriament, vam veure com es limitava la nostra mobilitat, com es transformava la nostra activitat laboral i com es generaven noves tensions socials. Un trasbals que, per la seva profunditat, podria tenir un efecte significatiu sobre la nostra societat. Per valorar aquest efecte, iniciarem la nostra reflexió fent esment a les reaccions de la ciutadania davant la pandèmia. Unes reaccions que poden ser, d'una banda, d'indignació i por o, d'altra banda, de reconeixement i valentia. La nostra hipòtesis és que l'impacte de la crisi de la COVID-19 sobre la comunitat dependrà de quin tipus de reacció acabi imposant-se.

La primera reacció, de fet, vaig copsar-la a través dels meus alumnes universitaris. Tots estàvem confinats, desconcertats anímicament per una situació inèdita i posant a prova les nostres habilitats tecnològiques per tal de continuar amb l'activitat docent de manera virtual. En aquest context, vaig considerar que no podíem aïllar-nos de la pandèmia i vaig intentar introduir-la en l'assignatura que estava impartint sobre models de gestió de polítiques socials i educatives. Ho vaig fer plantejant un interrogant que ens havia de permetre debatre sobre com es prenen les decisions que afecten a assumptes d'alta complexitat. Concretament, els adreçava la següent

pregunta: *davant d'aquesta situació excepcional provocada per la COVID-19, hem de fer de manera estricta i obedient allò que ens indiquen els experts epidemiòlegs o hem de generar un debat públic que ens ajudi a incorporar altres perspectives a la presa de decisions?*

Davant d'aquest interrogant, i recordant que eren les primeres setmanes de la pandèmia, la resposta dels meus alumnes va ser immediata i unànime: *per suposat, hem de fer allò que ens indiquin els professionals, sense cap concessió a un debat públic que s'interpretava com una intolerable politització que només posava en perill la vida de moltes persones*. Les següents setmanes vam seguir discutint al voltant d'aquest tema i, de fet, els alumnes van redactar un assaig argumentant les seves posicions a finals de curs. La majoria, uns mesos després, havien modificat o matisat la seva resposta inicial.

En tot cas, la seva primera reacció havia estat de por i indignació: por davant una malaltia desconeguda que es contagiava ràpidament i indignació davant unes decisions que es prenen sense la claredat, la contundència i la certesa que esperaven. Por i indignació perquè ningú era capaç de solucionar el problema, perquè no entenien els dubtes i perquè volien respostes immediates i definitives. De fet, deixeu-me dir-ho d'aquesta manera, la por els portava a buscar un *salvador* que oferís solucions miraculoses. I també indignació perquè, malgrat resistir-s'hi, s'adonaven que els miracles no existeixen. Pot semblar que tot plegat era una situació molt conjuntural, però la por i la indignació ha estat un tret distintiu de les nostres societats durant les darreres dècades (Lizoain, 2017; Riemen, 2018; Davies, 2018). La pandèmia només intensificava aquesta percepció, posant al descobert la nostra fragilitat. Ens hem sentit amenaçats i hem reaccionat amb por. Ja ho sabem que som vulnerables, però ara passàvem de les reflexions teòriques d'autors com Beck (1998) o Judt (2010) a una experiència pràctica que ens afectava a tots i totes.

Aquesta reacció de por i indignació es caracteritza per tancar els ulls i no acceptar la nostra fragilitat, somiant que algú ens ajudarà a superar les dificultats. No assumim que la vulnerabilitat ens defineix i, per tant, ens resulta inacceptable. Una reacció que ens porta a cercar salvadors o, millor, *falsos salvadors* que proclamen *falses respostes* i ofereixen *falses seguretats*. Una reacció que, en termes col·lectius, en condueixen cap allò que Todorov (2012) anomena els enemics íntims de la democràcia i Urbinati (2014) defineixen com les desfiguracions d'una democràcia que cau en la temptació epistèmica o en la trampa del populisme.

Així, d'una banda, la pandèmia ha situat el coneixement expert en el centre d'un debat que -recordant-nos a Plató- enfronta la confiança més absoluta en els savis amb la desconfiança més radical en els polítics. En la versió més dràstica, exemplificada en el polèmic treball de Brennan (2017), ens trobem amb una defensa tant aferrissada de les indicacions dels experts que acaba deixant sense sentit l'abordatge democràtic dels problemes col·lectius. Tanmateix, però, la pròpia experiència pandèmica desmenteix aquesta confiança absoluta en uns especialistes que, si ens hi fixem una mica, han expressat punts de vista diversos, han canviat freqüentment d'opinió i han acabat sucumbint també al propi joc dels interessos polítics i partidistes.

D'altra banda, la COVID19 també ha obert la porta a respostes populistes. Davant la complexitat desconcertant i les por que desperta la pandèmia, el populisme ofereix tant la seguretat de respostes simples com l'aparició d'un lideratge fort i decidit que sap allò que cal fer. Ens ofereix la tranquil·litat que supliquem des de la por i la no acceptació d'un problema que ens desborda (Vallespín & Bascuñán, 2017; Lassalle, 2017). Quan no sabem com respondre i no albirem les sortides, el populisme ofereix solucions simples i directes; mentre que els seus lideratges no perden temps pensant, actuen. Prefereixen buscar culpables i insultar-los, tot esperant que la COVID-19 desaparegui per ella mateixa. Aquesta resposta no atura al virus, però ens facilita adoptar una postura de segura indignació.

En contrast amb aquesta primera reacció, la segona converteix la negació en reconeixement i la por en valentia. La pandèmia seria una oportunitat per aconseguir que els ciutadans reconeguéssim tant la nostra vulnerabilitat com la necessitat d'abordar-la comptant amb la col·laboració dels altres. Els reptes que avui hem d'afrontar -i la COVID-19 en seria només un exemple- ens desborden i només poden ser afrontats des de respostes comunitàries. Reconèixer la debilitat i apostar per compartir-la amb altres és un acte de valentia que no trobem en la negació històrica i en la cerca de falsos salvadors. Estem, doncs, davant una curiosa paradoxa: la força de la fragilitat. És a dir, només serem forts col·lectivament si assumim la nostra feblesa individual; una idea que s'ha de projectar tant en la nostra actitud individual com en la relació amb les formes democràtiques de governar-nos. Així, davant un repte com el que ens llença la pandèmia, les respostes individuals no tenen possibilitats d'èxit. No serveixen les apel·lacions al *sálvese quien pueda*. O ens salvem tots o no es salva ningú. Com ja apuntava Beck (1998), fracassem quan intentem afrontar els immensos problemes col·lectius amb les minses forces de les nostres biografies individuals.

Aprofundint en el tipus de comportaments cívics davant la complexitat, resulta especialment interessant la distinció entre persones *racionals* i persones *raonables* que ens proposa Chambers (2002). Ser racional implica calcular allò més convenient per defensar els interessos propis, mentre que ser raonable suposa entendre les preferències dels altres, encara que sigui des de la discrepància. Invocant la racionalitat podem tenir una aparença de força individual, però és un miratge. La raonabilitat, en canvi, ens ajunta i multiplica exponencialment les nostres forces individuals. Ser racional davant la pandèmia es tradueix en exigir respostes als *meus* problemes, mentre que ser raonable comporta entendre que hem d'abordar els *nostres* problemes. Invoquem, doncs, a una ciutadania que escolta, empatitza i, malgrat el conflicte, és capaç d'avançar junts, col·laborant i, en definitiva, articulant respostes democràtiques. Respostes que ni són els dictats dels experts ni les promeses populistes. En aquest punt, els meus estudiants començaven a dubtar respecte les seves primeres reaccions.

En definitiva, davant l'interrogant sobre els impactes de la pandèmia en la comunitat s'obren dos escenaris alternatius. Si ens domina la por podríem estar propiciant un escenari on es reforçaria l'individualisme, mentre que l'escenari d'un possible retorn de la comunitat dependria

de la nostra valentia a l'hora de reconèixer que depenem els uns dels altres. Tot depèn de nosaltres; de com reaccionem davant la complexitat del repte que ens ha posat sobre la taula la COVID-19.

Probablement em sentiria còmode i satisfet anticipant que serem valents i que, davant la pandèmia, reforçarem les respostes comunitàries, però el cert és que no en tenim evidències. Aquest és un escenari difícil, que exigirà recórrer un camí molt pedregós. Retornant a la metàfora de Diamond (2006) encara no podem saber si hem travessat la línia de no retorn o si, en canvi, encara podem modificar les decisions que, des de fa ja moltes dècades, ens empenyen cap al pendent. Hi ha indicis d'ambdues possibilitats, doncs hem estat testimonis tant de reaccions comunitàries que ens omplen d'esperança com de respostes interessades i egoistes que ens deprimeixen. En tot cas, en el proper apartat ens traslladarem a l'escola i apuntarem algunes reflexions sobre com aquest debat impacta en el seu funcionament.

Efectes sobre l'escola i l'educació

La primera onada de la COVID-19 va tancar les escoles i va obrir una acalorada discussió sobre si el sistema educatiu havia aconseguit o no respondre a les diverses necessitats de l'alumnat en una societat tan diversa i complexa com la nostra. Recentment, Xavier Bonal i Sheila González repassaven aquest debat en un article amb un títol prou il·lustratiu, *Ni l'escola ni la societat no estaven preparades per aprendre sense escola presencial*. Des d'una mirada crítica, consideren que la desaparició de l'escola presencial ha posat de manifest un seguit de deficiències del model educatiu. Els problemes probablement ja estaven entre nosaltres, però la virtualitat els ha fet més visibles i intensos:

“La desaparició de la institució escolar, des de l'escola bressol a la universitat, ha posat de manifest el sentit de la seva existència, qüestionat sovint per la irrupció de plataformes digitals”. (Bonal& González, 2021)

Allò més interessant de l'article de Bonal i González és que van més enllà de la funció estrictament educativa de l'escola i es pregunten sobre el seu impacte en termes d'espai de socialització, d'eina per a combatre la desigualtat social o de palanca per promoure determinats valors compartits. Estableixen, així, una estreta relació -indestriable, diria- entre allò que passa dins i fora els centres educatius, entre l'escola i la societat que l'envolta. En aquesta mateixa direcció, des de la perspectiva d'aquest article, podem apuntar dues preguntes. D'una banda, ¿és l'escola l'espai on aprenem a estar junts i, per tant, a abordar des de la col·laboració els reptes col·lectius? Un interrogant clau, ja que, segons la resposta que obtinguem, podem esperar un tipus de reacció més individualista o més compartida davant un context com el que ens ha imposat la pandèmia. I, d'altra banda, ¿quin seria el model escolar que ens prepararia millor per respondre als reptes que avui tenim plantejats? Abordant aquest segon interrogant podrem

reflexionar sobre les possibles lliçons que, en termes escolars, en podem extreure de la pandèmia.

En primer lloc, encara que sigui com a hipòtesi, partim d'un model educatiu que posa l'èmfasi en aconseguir un èxit individual que s'acredita accedint a un conjunt de competències i continguts homogenis per a tot l'alumnat. No es considera que les escoles hagin de ser un espai per lluitar contra la desigualtat social. Tampoc que siguin una oportunitat per reforçar la comunitat, contribuir a la formació de ciutadans crítics i, en definitiva, transformar la societat. De fet, segons diversos estudis, el sistema educatiu català es caracteritza per reforçar la segregació social; aïllant als diferents i dificultant la possibilitat d'estar junts amb els que no són com nosaltres. L'escola, si aquestes hipòtesis són certes, no només no reforçaria la cohesió social sinó que la debilitaria.

L'escola, per tant, no ens estaria ensenyant ni a estar junts amb els diferents ni a col·laborar a l'hora de fer front a problemes col·lectius. Una escola individualista i competitiva que, davant problemes que ens desborden i no podem controlar, com la COVID-19, ens deixa amb les úniques armes de la por i la indignació. Una escola que ens prepara pel *sálvese quien pueda*, però que emmudeix quan les forces individuals no són suficients, ni tan sols les dels *millors*. En definitiva, si els impactes de la pandèmia depenen de la reacció de la ciutadania, l'educació hauria de tenir un paper important a l'hora de modelar aquesta reacció. I probablement el té, però no en la direcció que esperaríem; sense generar uns ciutadans i unes ciutadanes que s'ajuntin i enforteixen la comunitat per, d'aquesta manera, ser capaços d'articular una resposta col·lectiva davant problemes que són col·lectius.

Durant la pandèmia hem vist els límits del model educatiu actual i, per tant, la necessitat de revisar-ne els fonaments. Arribem doncs al segon interrogant i a la possibilitat d'extreure alguna lliçó de l'experiència dels darrers mesos. Ho farem a través de tres idees que no volem presentar com a sentències. Al contrari, es tracta de tres idees genèriques que només haurien de servir per estimular i obrir el debat sobre el nostre model educatiu i, especialment, sobre la seva relació amb la comunitat.

En primer lloc, proposaríem que l'escola modifiqués amb més determinació el seu focus, deixant de centrar-se en les matèries que imparteix i situant l'atenció principal en les persones amb les quals es relaciona; és a dir, amb l'alumnat i amb les seves famílies. A l'hora d'adaptar-se a una situació marcada per la COVID-19, les dificultats del sistema escolar no tenien que veure amb la manca de capacitats dels docents sinó amb el desconeixement que, massa sovint, tenen sobre qui són els seus alumnes i les seves famílies. De fet, els centres que millor s'han adaptat són aquells amb una relació més estreta amb l'alumnat i les seves famílies. I no és gens estrany. L'objectiu de l'educació no són les matèries sinó els nois i les noies, de manera que educar implica posar-los en el centre i tenir com a principal objectiu contribuir a la formació d'una ciutadania sòlida i equipada dels coneixements i els valors necessaris per adaptar-se a les incerteses del segle XXI. En canvi, majoritàriament, tendim a ensenyar les certeses del segle XX.

Situar a les persones en el centre també significa fer-ho amb els i les mestres que conformen el sistema educatiu. Hem acabat sepultant als professors sota una muntanya de competències a transmetre, de temaris a impartir, de continguts obligatoris a explicar i d'aplicatius de tota mena a complimentar. Hem pensat que calia detallar totes les seves accions, potser desconfiant de la seva capacitat per prendre decisions. Com a resultat, els hem bloquejat; fan allò que està previst, però no troben l'espai per atendre, cuidar, ocupar-se i formar a persones. Un cop vaig escoltar una frase -no puc recordar-ne l'autoria- que deia: *professor és aquell que explica allò que sap, però ensenya allò que és*. Probablement als docents avui se'ns demana que expliquem moltes coses, però no se'ns deixa ser i, per tant, no podem ensenyar res.

Les persones -alumnat, famílies, mestres- al centre: aquesta és la primera lliçó que n'hauríem d'extreure de la pandèmia. La segona, en la mateixa línia, ens insta a incorporar altres professionals i al conjunt de la comunitat. Les escoles, pressionades per un context cada cop més complex, han tendit a refugiar-se darrera les seves parets. Ha estat una reacció destinada a protegir-se, però les ha debilitat. Les relacions amb l'entorn -tal com ha mostrat la pandèmia- no només no afebleix a l'escola sinó que l'enforteix. De fet, per respondre a situacions difícils cal sumar forces i perspectives, no tancar-se i evitar el temps de relació amb els altres. En aquest sentit, referint-se al desbordament i a la impotència que caracteritza l'escola quan ha de fer front a situacions de complexitat, Marta Comas assenyala la importància de sumar mans en un esforç que ha de ser necessàriament col·lectiu:

“Sovint, quan la pressió d'escolaritzar infants i adolescents en situació de pobresa i amb vides familiars complicades per la precarietat és molt gran, els equips directius senten que els falten mans per arribar a tot. Senten impotència. A vegades, si tenen l'ocasió d'aturar-se a pensar-ho bé i poden compartir l'anàlisi i la reflexió sobre les necessitats d'aquests infants i les seves famílies amb altres professionals de l'entorn, arriben a la conclusió que el que els faltava era més expertesa. Veure les coses des d'un altre angle, canviar de perspectiva per a deixar de fer més del mateix”. (Comas, 2021)

Quan fas aquest canvi de mirada, més oberta i plural, els resultats es multipliquen. En comptes del tradicional *que cadascú s'ocupi d'allò que li toca*, avui necessitem posar en pràctica allò del *entre tots ho farem*. Aquesta és la raó per la qual pandèmia ens exigeix aprendre a constituir ecosistemes educatius i a treballar en xarxa. La mateixa Marta Comas recull la reflexió de la directora d'un centre escolar: “hem passat de ser només un centre educatiu a esdevenir un nus de la xarxa comunitària”. De manera similar, experiències com les de El Prat del Llobregat es resumeixen a partir de la seva aposta per facilitar els espais de trobada i relació: “compartint plegades vam començar a construir una casa sense parets, amb moltes portes i finestres, el Programa Interseccions” (Marfil i Navarro, 2021)

Finalment, gairebé a tall de conclusió, la tercera lliçó que ens ha ofert el context de la pandèmia és que les escoles, a més de ser institucions que ensenyen, haurien de ser també organitzacions amb capacitat d'aprendre. És a dir, necessitem escoles que no utilitzin les certes

per protegir-se sinó les incerteses per compartir dubtes amb els seu entorn i, com a resultat d'aquest compartir, aprendre a respondre a les necessitats del segle XXI. L'escola, en definitiva, ha d'esdevenir un lloc on estar junts, on construir comunitat i on, finalment, com a resultat de tot plegat, no ens limitem a produir individus competents sinó que aspirem a generar intel·ligència col·lectiva:

“(…) les propostes que es despleguen en el marc de la cooperació esdevenen més inclusives i creatives i generen experiències significatives d'aprenentatge perquè es construeixen des de la motivació i l'emoció. (...) Ara més que mai, educació i cultura per acompanyar-nos emocionalment en la incertesa, per comprendre'ns millor a nosaltres mateixos, als altres i als reptes globals actuals, per pensar amb sentit crític, qüestionant i contrastant la informació, per imaginar, crear i expressar-nos lliurement, i per col·laborar i cooperar des de la diversitat, fent de l'acció transformació”. (Marfil i Navarro, 2021)

Referències bibliogràfiques

- ACHEN, Christopher H. & BARTELS, Larry M. 2016. *Democracy for Realist*. Princeton: Princeton University Press.
- BECK, Ulrik. 1998. *La Sociedad del Riesgo*. Barcelona: Paidós.
- BONAL, Xavier & GONZÁLEZ, Sheila. 2021. “Ni l'escola ni la societat estaven preparades per aprendre sense escola presencial”, *Pensem*, 20 de gener de 2021.
- BRENNAN, Jason. 2017. *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- CHAMBERS, Simone. 2002. “Constitutional Referendums and Democratic Deliberation” en Mendelsohn, M. & Parkin, A. (eds.) *Referendum Democracy. Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*. London: Palgrave-Macmillan.
- COMAS, Marta. 2021. “De l'Equip Docent a l'Equip Educatiu”, *Educació 360*, 18 de gener de 2021.
- DAVIES, William. 2018. *Estados Nerviosos. Cómo las Emociones se han Aduñado de la Sociedad*. Madrid: Sexto Piso.
- DIAMOND, Jared. 2006. *Colapso. Por qué unas Sociedades Perduran y Otras Desaparecen*. Barcelona: Debate.
- JUDT, Tony. 2010. *El Món No Se'n Surt. Un Tractat sobre el Malestar del Present*. Barcelona: Magrana.
- LASSALLE, José María. 2017. *Contra el Populismo. Cartografía de un Totalitarismo Posmoderno*. Barcelona: Debate.
- LIZOAIN, David. 2017. *El Fin del Primer Mundo*. Madrid: Catarata.
- MARFIL, Leticia i NAVARRO, Joan Carles. 2021. “Interseccions: el Treball en Xarxa per l'Ampliació d'Oportunitats Educatives”, *Educació 360*, 18 de gener de 2021.
- RIEMEN, Rob. 2017. *Para Combatir esta Era. Consideraciones Urgentes sobre Fascismo y Humanismo*. Barcelona: Taurus.
- SCHÄFER, Armin & STREECK, Wolfgang. 2013. *Politics in the Age of Austerity*. Cambridge: Polity.

TODOROV, Tzvetan. 2012. *Los Enemigos Íntimos de la Democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

URBINATI, Nadia. 2014. *Democracy Disfigured. Opinion, Truth and the People*. Cambridge: Harvard University Press.

VALLESPÍN, Fernando & BASCUÑÁN, Marian. 2017. *Populismos*. Madrid: Alianza Editorial.

Correspondència amb l'autor: *Quim Brugué*. E-mail: q.brugue@udg.edu